

יחידות הצומח העצי של מערב השומרון

מיכאל זהרי ומשה הרטמן

מבוא

מערב השומרון מהווה מבחינה גיאוגרפית איזור מקביל לשפלת יהודה או מרגלות הכרמל: זהו איזור של שולי השדרה המרכזית הגבוהה של ההר ונקרא לעיתים גם "רגלי ההרים". מערב השומרון נכלל על ידי Zohary & Orshan (1959) בתחום התפוצה של חברת החרוב המצוי ואלת המסטיק, אם כי הנתונים עליה היו דלים ביותר. איג (Eig, 1946) ציין עצי חרוב בודדים בסביבות ערערה שבצפון האיזור, אך למעשה היה מערב השומרון חוליה בלתי ידועה כראוי מבחינה בוטנית, ברצף שבין שפלת יהודה והכרמל המערבי. מידע בוטני חדש יותר על האיזור נוסף כאשר התפרסם הקובץ "שמירת טבע בישראל - מחקרים וסקרים" מס' 4 (ברלינר, 1981). בהמשך לכך, המטרה העיקרית שהוצבה לסקר זה הייתה קביעת הגבולות בין יחידות הצומח העציות מערב השומרון, תוך אפיון המפגש בין מערב השומרון למישור החוף ממערב, לבין מערב השומרון לשומרון המרכזי ממזרח. במיוחד הודגש האפיון של רצועת המעבר בין יחידת החרוב ליחידת האלון המצוי והאלה הארץ-ישראלית.

* בין הנושאים שבהם עסק פרופ' זהרי לאחרונה היה סקר של יחידות הצומח במערב השומרון. מחקר זה נקטע עם הסתלקותו של פרופ' זהרי שהלך לעולמו ב-15.4.1983. הדברים המובאים ברשימה זו הינם סיכומים ארעיים וחלקיים בלבד, המבוססים על דברים בעל-פה מפיו, על שרטוטי מפות שנעשו תוך כדי עבודת השדה ומרשמי משתתפים אחרים של הסקר. את הסקר במערב השומרון ערך פרופ' זהרי יחד עם משה הרטמן ובשליבים שונים שלו השתתפו גם גד פולק, נגה ארליך, מיכל אוקר ונגה זליקוביץ. מדבריו של פרופ' זהרי למדנו שהתכוון לפרסם את ממצאי הסקר ב"רתם", לאחר שיושלם. אנו מכבדים בזאת את בקשתו למרות שהסקר לא הסתיים כפי שתוכנן.

לפי דן (1970) מתחלקים הרי השומרון ל-7 חבלי משנה בעלי ייחוד גיאומורפולוגי וגיאולוגי. לעניננו עסקנו בעיקר במרגלות הרי שומרון, שבו נכללות הגבעות שממערב לגוש גריזים - עיבל. הסלע הוא גיר ודולומיט מן הקנומן העליון והטורון. הקרקע טרה-רוסה חומה-אדומה.

מבחינת אופי הנוף אפשר לחלק את הגוש הזה לשתי יחידות אורך: א. מקו המגע שבין מישור החוף וההר ועד לרום 250 מ' - אזור זה מצטיין בטרשיות מרובה ובקרקע רדודה או חסרה.

ב. מקו גובה 250 מ' ועד ל-400 מ' - השטח פחות טרשי וכיסוי הקרקע רב יותר. באזור שמצפון לטול-כרם נכללו בשטח הנסקר גם גבעות קירטוניות.

מרגלות הרי השומרון נסקרו מכביש גבעת כוח - אום צפא בדירוס עד לכביש בקה אל ע'רביה - יעבד בצפון. הקטע שבין כביש זה לנחל עירון לא הושלם. הסקר נעשה על-ידי תצפיות ורישומים שנערכו תוך מסע שתי וערב לאורך צירי האורך והרוחב של האיזור. יחידות הצומח מופו על גבי מפה בקנה-מידה 1:50,000 על יסוד השלטון של מיני העצים והשיחים הגבוהים.

יחידות הצומח

יחידת הצומח של השיזף המצוי

יחידת הצומח של השיזף המצוי (ראה מפה מס' 1) שייכת בעיקרה לצומח של אדמות הגרומוסול במרזכות המזרחיות הגובלות במרגלות הרי השומרון. יחידה זו חודרת אל שורת הגבעות הראשונות ואל עמקי הסחף המצויים ביניהן. חדירות אלה נראות על המפה כעין "אצבעות" החודרות ממישור החוף מזרחה. עצי שיזף פזורים על הגבעות ובעמקים בדלילות רבה. הצומח המלווה אותם על גבי הגבעות הטרשיות הוא בעיקרו בתה של זקנן שעיר.

קשה לתחום קו גבול ברור ליחידת השיזף המצוי במזרח, והיא מתמזגת בצורה הדרגתית עם יחידת החרוב המצוי ממזרח לה. אך בדרך כלל אין מוצאים עצי שיזף מצוי בגבעות שרומן עולה על 150 מ'.

יחידת הצומח של החרוב המצוי

יחידת החרוב המצוי היא החשובה ביותר בצומח של מערב השומרון, ומורכבת למעשה מכמה חברות צמחים שונות, שבכולן החרוב הוא הצמח המנחה, אם כי בקטעים אחדים, כתוצאה מהתערבות האדם, גם החרוב הדלדל ביותר ולעתים מצויים כאן עצים בודדים. אנו מעדיפים שלא לקרוא ליחידה זו בשם המקובל "חברת החרוב המצוי ואלת המסטיק" משום שאלת המסטיק נעדרת מקטעים רבים ואילו מיני עצים ושיחים אחרים תופסים בה מקום חשוב בהרכבה. (ראה צילום בשער קדמי פנימי)

רוחבה של רצועת החרוב בדרום האזור הנסקר בציר גבעת כוח - א-לבן הוא כ-8-6 ק"מ, ואילו כלפי צפון, מצפון לטול-כרם היא מצטמצמת כנראה ל-2 ק"מ בלבד, וגם הם משוערים. היא שולטת בכל הגבעות של מערב השומרון, עד לרום של 250 מ' לערך. החל ברום זה, כלפי מזרח, מתרכבים מאוד עצי האלון המצוי ומלוויו הטיפוסיים של החורש ומתהווה חגורת אורך נוספת (ראה בהמשך).

ברצועת החרוב המצוי מבחינים בחברות הצמחים הבאות:

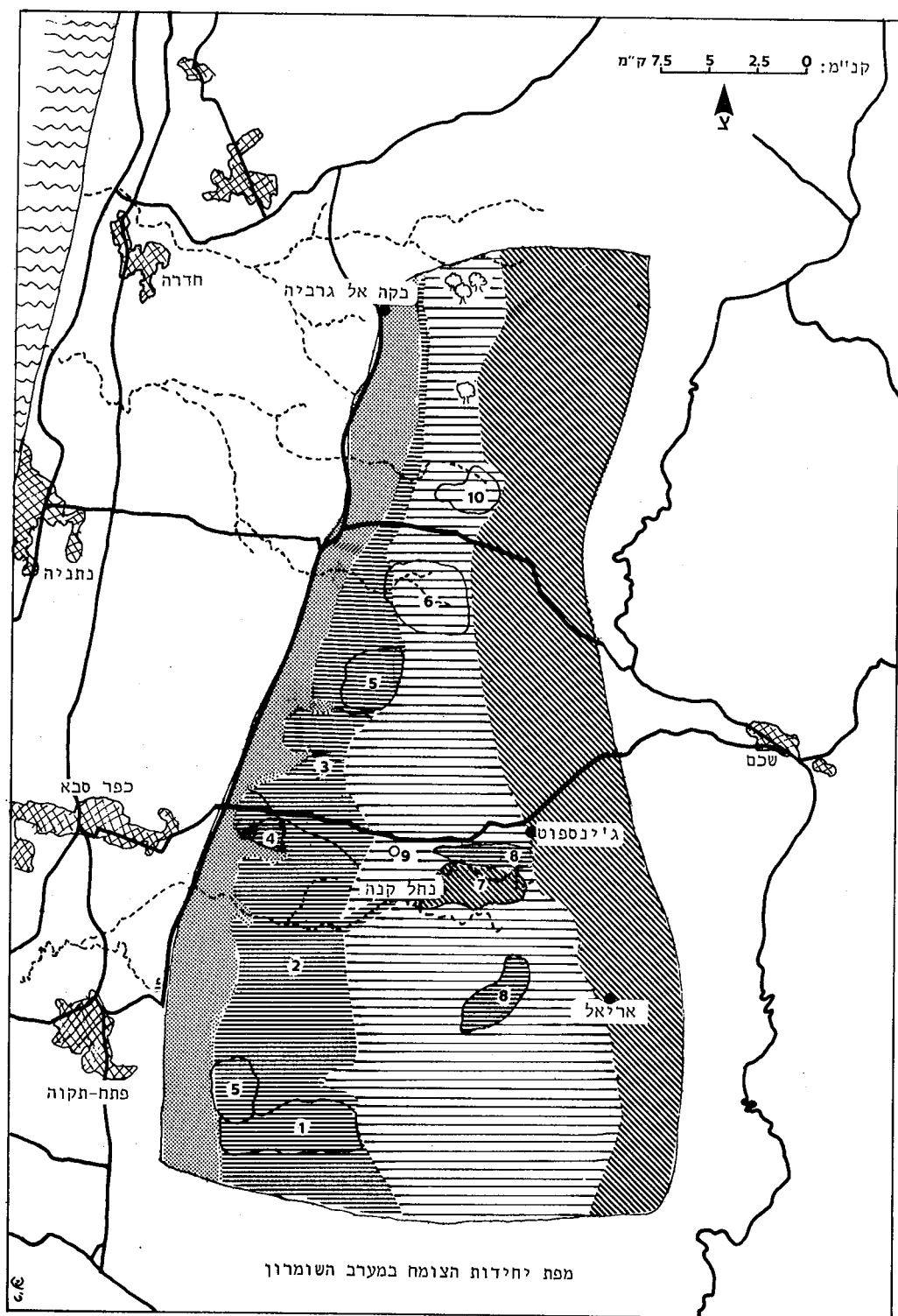
1. חברה של אשחר א"י, עוזרר קוצני ולבנה רפואי - שנמצאה בדרום השטח הנסקר, בעיקר בציר גבעת כוח א-לבן (מס' 1 במפה). יש לצרף חברה זו ליחידת החרוב, משום שמדרום לאיזור תפוצתה באיזור רנתים - שקבא מופיע יער חרוב דליל מאוד ועצי חרוב מצויים גם מצפון לכתם זה (מס' 2 במפה).

2. חברה של אוג קוצני (מס' 2 במפה) - שיחיות של אוג קוצני שולטות בנוף של מערב השומרון מנחל שילה בדרום עד לקו האלכסוני קלקיליה - כפר תלת' בצפון, וגבולן המזרחי הוא ממערב לכביש עזון - א-לבן עם שלושה מזרחית בנחל קנה. עצי החרוב מופיעים בחברה זו בעיקר בקרבת יישובים, אך במקומות רבים נעדר החרוב כליל. יחד עם האוג הקוצני מופיעים לעתים גם אשחר א"י ובר-זית בינוני (נדיר). לעומת זאת אלת המסטיק כמעט נעדרת לחלוטין מחברה זו.

3. חברת החרוב המצוי והאשחר הא"י (מס' 3 במפה) - זוהי היחידה הנפוצה ביותר ברצועת החרוב המצוי ומופיעה גם היא בכמה וריאנטים. ברוב המקומות האשחר הא"י מלווה עצי חרוב פזורים בדלילות כשאליו מצטרפים בר-זית בינוני ולעתים גם אלת המסטיק. שטח טיפוסי כזה מצוי מצפון לכביש קלקיליה - שכם. בקטע

נבי אליאס - למשל ליד נבי אליאס או ליד היישוב החדש צותא (4 במפה). במקומות אחרים נעלם החרוב והשטחים נשלטים על-ידי שיחיות כמעט נקיות של אשחר ארץ-ישראלי. כתמים כאלה מצויים ליד סלעית וגם ממזרח לנחשונים (5 במפה). יש לשער

מקרא	
יחידת השיזף המצוי	
יחידת האלון המצוי	
יחידת החרוב המצוי	
אזור המעבר בין יחידת החרוב המצוי ליחידת האלון המצוי	
כביש	
נחל	
אלון תבור	

ששליטת האשחר הארץ-ישראלי מעידה על הרס קשה של הצומח הטבעי ועל כושר שרידותו המעולה של האשחר הארץ-ישראלי בתנאים אלה.

4. יחידות אחרות: שטחי קרקע בממדים של כ-10 קמ"ר המצויים מדרום-מזרח לטול-כרם בכביש (מס' 6 במפה) לשופה הנם חשופים מכל צומח עצי ומכוסים בבתה. שיוכם של שטחים אלה ליחידת החרוב נעשה רק על סמך שיקולים של רצף גיאוגרפי, אך אין כל עדויות ברורות בשטח לכך. יתכן גם שקטע זה שייך לקבוצת המעבר בין יחידות החרוב ויחידת האלון. כמו כן הגבעות הנמוכות שמצפון לטול-כרם, בעיקר בסביבות עתיל ובקה שרקה, נטועות כולן כרמי זיתים ועצי פרי אחרים, ולא נותרו שרידים ברורים של צומח עצי טבעי. עצי אלון מצוי בודדים נמצאו ליד דיר אל עז'ון (ליד עתיל). יש, איפוא, לשער, שכאן רצועת החרוב צרה ביותר.

יחידת הצומח של אזור המעבר בין יחידת החרוב לחורש אלון מצוי

החל מרום של 250-300 מ' לערך מתחילים להופיע פרטים רבים של אלון מצוי ואלה א"י, המעורבים בין עצי החרוב ומלוויו השונים. נוצרת רצועת מעבר בין יחידת החרוב לחורש האלון המצוי - אלה א"י שרחבה משתנה וגבולותיה לא תמיד ברורים. כביש האורך מא-לבן בדרום, דרך מסחה, סניריה, כפר תלת, עזון, ג'יוס עד כפר ג'מל מצוי כבר בתוכה של רצועה זו, וגבולה המערבי הוא בערך כק"מ נוסף מערבה מציר זה. ברצועת מעבר זו יכול לעתים להופיע חורש אלון מצוי נקי וצפוף, כמו במפנים הצפוניים של נחל קנה ההררי, ליד הישובים יקיר ונופים ובג'בל עכרד (7 במפה). מאידך, יכולה להופיע כאן גם יחידת החרוב במפנים הדרומיים. כתם נוסף של יחידת חרוב נקיה למדי בתוך רצועת מעבר זו מופיע גם ממזרח לכפר צרטא (8 במפה). הגבול המזרחי של רצועת המעבר, שממנו מזרחה מופיע חורש האלון המצוי הנקי הוא בערך, מדרום לצפון, בקו: עכוד - דיר עסנה - חרס - ג'נספוט (ממזרח לקרני שומרון) - ענבתא - בלעה - פרסין.

יחידות צומח נוספות מצויות בתוך רצועת מעבר זו:

א. בין הכפרים כפר ת'לת ועזון מצוי כתם חווארי עם חברת קטלב מצוי המלווה בצמחי חוואר אופיניים - תצרה וורודה, לטמית דביקה, דבורנית שחומה, געדה כרתית ואחרים - ראה מס' 9 במפה.

ב. ממערב לכפר בלעה ישנה מובלעת בשטח של 6-7 קמ"ר שבה שליט אשחר רחב-עלים. המסלע באיזור זה הוא קירטון והקרקע רנדזינה אפורה (מס' 10 במפה).

ג. בחלק הצפוני שנסקר ברצועה זו, בקטע בקה שרקה ופרסין פזורים עצי אלון תבור

בתוך החורש המעורב של החרוב המצוי והאלון המצוי ומלוויהם. יתכן שיש לראות בהם חדירה מהצפון מהריכוזים של אלון התבור ברמת מנשה. עצים בודדים נוספים של אלון התבור מצויים בקרבת הכפר עלר ואפילו ליד קיבוץ אייל.

יחידת האלון המצוי

יחידת האלון המצוי שלטת בכל האיזורים שמעל רום 500 מ"ר, ומרחקה ממישור החורף מגיע ל-20-18 ק"מ בחלקו הדרומי של האזור הנסקר, בחלק הצפוני של האזור הנסקר היא מצויה החל מרום של 300 מ', ובד-בבד מתקרבת יחידת צומח זו בצפון-מערב השומרון עד כדי 5-6 ק"מ אל גבול מישור החוף. מאחר ועיקר תפוצתה בשומרון המרכזי, יחידה זו כמעט ולא נסקרה בסקר זה; אך יצויין כאן שבמרבית השטחים היא למעשה חסרה כתוצאה מעיבוד השטחים או עקב רעיה וכריתה בעבר ובהווה. תחתיה מופיעות בתות של סירה קוצנית. הגדרתה של יחידת האלון נעשתה בעיקר על יסוד שחזור משרידי עצים בשטח או מהתאמתה לרצף של הגליל והרי יהודה.

ס י כ ו ם

נראה שמערב השומרון אכן תופס עמדת-ביניים בין שפלת יהודה והכרמל מבחינת מערך חגורות הצומח. היחידה הטיפוסית לשפלת יהודה, יחידת החרוב ואלת המסטיק שלטת גם כאן, אם כי במצב הרום בהרבה. אולם היותו של השומרון בעמדת ביניים מודגשת יפה על ידי ההצטרפות של רוחב רצועה זו מן הדרום אל הצפון, תוך כדי שיחידות חורש האלון ואזור המעבר בין החרוב לאלון "מתקדמים מערבה לכיוון מישור החוף ויורדים ברום (כפי שהדבר קורה בכרמל).

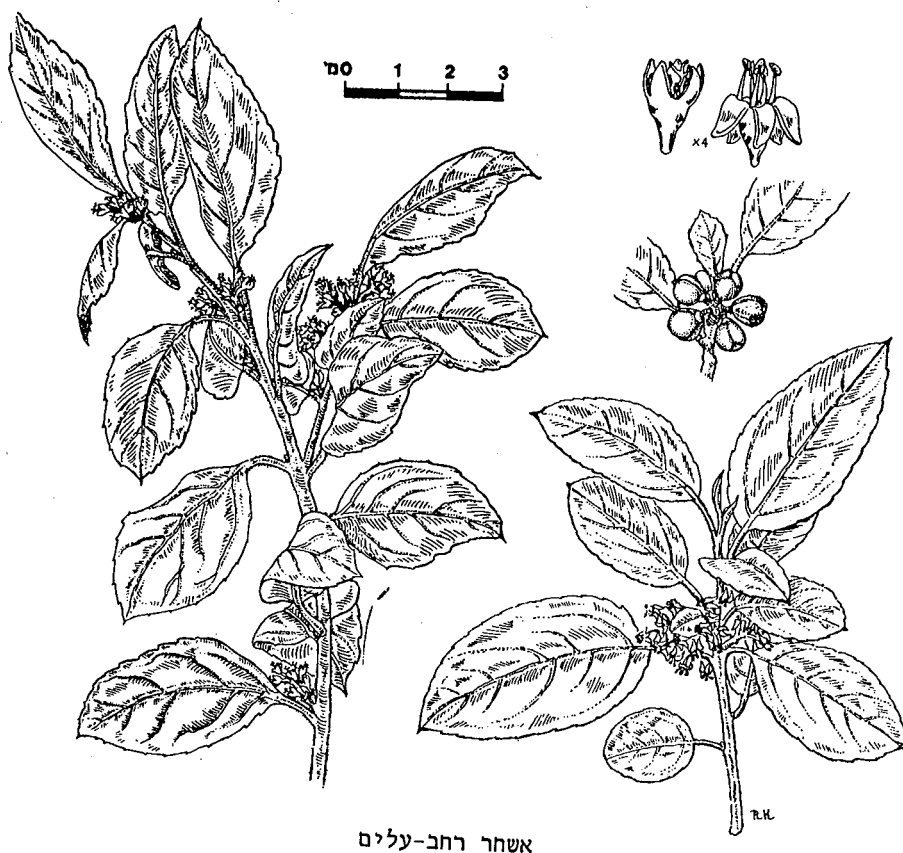
עם זאת, כמה דברים הם מיוחדים למערב השומרון ואינם מצויים באיזורים המקבילים ביהודה ובכרמל. ראשית: הכתם הגדול של אוג קוצני. כתם זה צויין כבר בסקר של ברלינר (1981) ונדון בהרחבה אצל פולק (1983). ברור שאין סיבה ליתולוגית או אקלימית להופעת חברה זו של אוג קוצני במערב השומרון וההסבר יכול להיות או בכיוון של צמחייה רליקטית או בפלישה חדשה יחסית מספר המדבר שהגיעה לשיווי-משקל עם הלחץ האנושי החזק על הצומח באזור.

מציאותו של אשחר רחב-עלים במערב השומרון צויינה אף היא על-ידי ברלינר (1981), אולם מהסקר הנוכחי התברר כי אוכלוסיית אשחר רחב-עלים מכסה שטחים נרחבים מצפון לטול-כרם. לא ברור אם בתחום רצועת החרוב או שהיא באזור המעבר בין יחידות החרוב והאלון. אין בידינו כרגע הסבר משכנע להופעת כתם זה. אך מכיוון שידוע שאשחר רחב עלים הוא עץ חורש מזופילי וגם במישור החוף הוא מופיע בשקעים לחים שבין הדיונות - יש להניח כי הוא נשען על שכבה עוצרת מים המצויה בקרקע (חואר?). מן הראוי עוד לבדוק נושא זה כראוי, ולאפיין בכלל את דרישותיו

האקולוגיות של מין זה.
 בצפוננו של איזור מערב השומרון ניכרות חדירות של אלון התבור אל תחומי כל
 יחידות הצומח שהוגדרו. כמה פרטים בודדים העמיקו בחדירה דרומה (ליד עלר וליד
 איל). עם זאת, יתכן שהפרט של איל קשור גם לאוכלוסיות השרון שאינן רחוקות.

ס פ ר ת

- ברלינר, ר. 1980. הצעות לשמורות טבע ולמקומות ראויים לשימור בשומרון.
 שמירת טבע בישראל - מחקרים וסקרים, דו"ח מס' 4, 72-7.
 דן, י. 19. קרקעות השומרון. טבע וארץ י"ב. 113-107.
 פולק, ג. 1983. אוג קוצני בישראל. רחם 6, 31-17.
 Eig, A. 1946. Synopsis of the Phytosociological units of Palestine.
 Palest. J. Bot. Jerusalem ser. 3: 183-246.
 Zohary, D. and Orshan, G. 1959, The Maquis of *Ceratonia siliqua* in Israel.
 Vegetation 8: 285-297.

אשר רחב-עלים